

<https://doi.org/10.5281/zenodo.13848012>

Muhiddinjon Primov

Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

Tarix kafedrasi dotsenti v.b. t.f.f.d (PhD)

e-mail: muxiddinjon@mail.ru

O‘zbekiston hududi va muhim geografik xususiyatlari xarita va atlaslarda aks etishiga doir

Annotatsiya. Maqolada O‘zbekiston hududi va muhim geografik xususiyatlari xarita va atlaslarda aks etishi haqida ma’lumotlar berib o‘tiladi. Xususan, O‘zbekistonda kartografik faoliyatni tashkil etishda zamonaviy texnologiyalarning qo‘llanilishi tarixi va bu borada o‘zbek kartograflari tomonidan qilingan amaliy ishlar, O‘zbekiston hududining atlaslarda yoritilishi va milliy ziyolilarning bu yo‘ldagi xizmatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: sanoat atlas, geografik atlas, Gosaerossomka, Geodeziya boshqarmasi, aerofotosyomka tashkiloti, O‘rta Osiyo Aerogeodezik tresti, aeroshifrovka, Aerofotogeotrest, Toshkent geliotexnika laboratoriyasi, “Dunyoning Katta Sovet atlas”, Fuqarolar urushi

Kirish. Keyingi yillarda, kartografiya fan va texnika hamda ishlab chiqarishning boshqa sohalari bilan bog‘liq holda rivojlanishi tufayli kartalarni tuzish va foydalanishda katta ijobiy o‘zgarishlar ro‘y berdi. Bu o‘zgarishlarning asl ma’nosi hozirgi zamonaviy kompyuterlar

imkoniyatlaridan foydalanib, kartografik ma'lumotlarga ko'ra joyning raqamli modelini tuzish, ortofotoplanlarni tayyorlash va amalda joriy etishdan iboratdir. Lekin kartografiyaning bugungi rivojlanish darajasi karta to'g'risidagi tasavvurga yana ikkita birinchi darajali ahamiyatga molik bo'lgan tamoyilni kiritishni taqozo etadi.

XX asrning 20–30-yillari nihoyatda murakkab davr bo'lib, bolshevistik mafkura ustun bo'lishiga qaramay, milliy ziyolilar madaniyatning barcha sohalarida o'zlarining qobiliyatlarini namoyon qilishga intildi. Ayniqsa, bu kishilar ongini o'zgartirishda muhim omil bo'lgan ta'lim va fanda jiddiy tus oldi[11, – B. 243]. Xususan, 20-yillardayoq O'rta Osiyo davlat universiteti (hozirgi O'zMU)da professor N.I.Lebedinskiy rahbarligida dastlabki geodeziya kafedrasini tashkil etildi. Keyinchalik O'rta Osiyo politexnika instituti, Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash injenerlari instituti (TIQXMII), Toshkent temir yo'llar transporti institutida ham geodezistlar tayyorlana boshladi[2, – B. 92].

XX asrning 20–30-yillarda O'rta Osiyo Ichki suv yo'llari boshqarmasi va Suv xo'jaligi boshqarmasi tomonidan ham Amudaryo deltasining janubiy qismi va Orol dengizining mukammal tabiiy xaritalari ishlandi. Mamlakatdagi plan olish ishlari va xarita tuzish ishlari O'rta Osiyo aerofotogeodeziya trestini tomonidan ham olib borilib, Farg'ona vodiysi, Mirzacho'l, Toshkent va Xorazm vohalarining xilma-xil topografik xaritalari yaratildi. Bu xaritalar Davlat xarita fabrikasida nashr etildi[2, – B. 94].

Sovet davrida har xil iqlimiy va agroiqlimiy xaritalar ham yaratilgan. Masalan: 1924 yilda R.R.Simmerman, I.Baydikov va L.A.Molchanovlarning O'rta Osiyoni iqlimiy rayonlashtirish xarita-sxemasi nashr etildi. O'rta Osiyo va O'zbekistonning iqlimiy va ob-havo sharoitini rayonlashtirish va xaritasini tuzishda YE.P.Korovin, V.M.Chetirkin, R.I.Abolin, L.N.Babushkin, V.A.Djordjio va V.A.Bugayev kabi mutaxassislarning xizmatlari katta.

1924 yil 24 aprelda Butunittifoq Markaziy Ijroiya qo'mitasi raisi M.Kalinin SSSR hududidagi barcha ijroiya qo'mita rahbarlariga hududlardagi astronomo-topografik,

geodezik va kartografik ishlarni tashkil etishda ma'sul bo'lgan xodimlarga turar joy va kerakli asbob uskunalari bilan ta'minlashda amaliy yordam berishlari haqida buyruq bergan[13, 78-varaq]. Shundan so'ng O'zbekistonda ham kartografik tadqiqotlar uchun yangi davr boshlanishiga imkon yaraldi.

Eng xarakterli kartografik voqea 1927 yilda SSSR Yevropa qismining sanoat xaritasi 1:1 500 000 masshtabda, 1929 yilda 1:5 000 000 masshtabda Osiyo qismining xaritasi nashr etilishi bo'ldi. Ushbu xaritalar turli muassasalar uchun mos yozuvli xaritalar bo'lib xizmat qildi va boshqa kichik o'lchamdagi xaritalar uchun asos bo'ldi[3, – C. 330.]. Buning ortidan 1929–1931 yillarda besh qismdan iborat “SSSR sanoat atlası” (birinchi kapital “Sovet geografik atlası”), keyinchalik “2-besh yillik rejaning boshida SSSR sanoati atlası” (1934) nashr etildi[7, – C. 367]. Atlasda ma'muriy-hududiy birliklar bo'yicha guruhlangan ko'rsatkichlar ko'rsatilgan tarmoq xaritalari to'plami berilgan bo'lsa, birinchi ikkita xaritada sanoat ishlab chiqarishining turli tarmoqlarining alohida aholi punktlariga nisbatan joylashuvi batafsil ko'rsatilgan[1, – C. 39].

O'zbekistondagi kartografik va topografik asarlar bo'yicha birinchi tadqiqotni B.P.Shcheglov “O'zbekiston ishlab chiqaruvchi kuchlarini o'rganish bo'yicha 1932 yilgi 1-konferensiya materiallari”da nashr etgan. O'rta Osiyo hududida olib borilgan barcha topografik va kartografik ishlar 1928 yilda tashkil etilgan “Gosaerossomka” O'rta Osiyo davlat korxonasi hamda 1929 yilda tuzilgan SSSR Oliy Iqtisodiy Kengashi Bosh Geodeziya qo'mitasining O'rta Osiyo geodeziya boshqarmasi muassasalarida jamlangan edi[6, – C. 14].

1932 yil SSSR Davlat rejalashtirish qo'mitasi buyrug'i bilan o'sha yilning 15 noyabrigacha O'rta Osiyo respublikalariga astronomo-geodezik, aero-foto, topografik, kartografik va gravimetrik ishlar olib borish orqali bu erdagi qishloq xo'jaligi, sanoat ishlab chiqarishi, elektrlashtirish, transport tizimi, o'rmon va suv xo'jaligi tizimidagi foydasiz xarajatlarni aniqlash vazifasi yuklatildi[12, 36-varaq]. Shu yili 1928 yildan

buyon har bir Ittifoqdosh respublikalar uchun topografik, geodezik, aero-fotografik, gravimetrik va kartografik ishlar uchun zaruriy texnika, transport va zaruriy materiallar xarajatlari, ishchilarga maxsus bilim olishlari uchun universitetlarda maxsus kurslarda ta'lim berish va oyliklar hisoboti jamlangan[12, 40-varaq]. Bundan ko'rinib turibdiki, XX asrning 30-yillaridan kartografiya sohasiga ajratiladigan mablag'larni tizimga solish orqali ortiqcha sarf-xarajatlarni qisqartirish ishlariga katta e'tibor qaratilgan.

1932 yilda SSSR Davlat Geodeziya boshqarmasi va Hukumat aerofotosyomka tashkiloti tasarrufida O'rta Osiyo hududini aerofotosyomka qilish va xo'jalik xaritalarini deshifrovka materiallari bilan boyitish vazifasi yuklangan yangi tashkilot – O'rta Osiyo Aerogeodezik tresti tuzildi[15, 29-varaq].

1932 yilda tashkil etilgan O'zbekiston SSR Fanlar qo'mitasi respublikaning ko'plab xarita hamda sanoat va qishloq xo'jaligi atlaslarini yaratdi. Xususan, 1936 yil «O'zbekiston qishloq xo'jaligi atlasini» tuzildi. 1940 yilda Fanlar qo'mitasi SSSR Fanlar akademiyasi O'zbekiston filialiga aylanguncha, bu erda 10 dan ortiq yirik va o'rta masshtabli maxsus xaritalar bosilib chiqdi. Xususan, Fanlar qo'mitasi ishtirokida “O'rta Osiyoning Markaziy va Janubiy qismlari geologik xaritasi” (1941) va 3 tomli “O'zbekiston SSR geologiyasi” shular jumlasidandir[2, – B. 97].

O'zbekiston SSR Markaziy Ijroiya Qo'mitasi 1933 yil 7 apreldagi 26-sonli qaroriga ko'ra butun O'zbekiston SSR hududidagi geodezik, topografik, aeroshifrovka va suratga olish ishlarida O'rta Osiyo Aerofotogeotrest rahbarlik qiladi. Ishning favqulodda muhimligini inobatga olib qishloq xo'jalik xaritalari tuzishda barcha tashkilot rahbarlari oziq-ovqat ta'minoti, turar joy, transport, tibbiy xizmatlar va aloqa vositalari bilan ta'minlashda yordam berishi zarurligi belgilangan. Qaror ijrosini nazorat qilish Xalq Komissarlari Kengashi raisi Fayzulla Xo'jayevga yuklatilgan[14, 23-varaq].

O'rta Osiyo aerofotogeotrest (Sredzaerofotogeotrest) 1933 yil 5-19 aprel kunlari tekshirilganda qiyin moliyaviy ahvol va kadrlar etishmasligi muammolari tufayli O'rta

Osiyo viloyatlari plan xaritalari, jumladan Farg‘ona viloyati qishloq xo‘jalik xaritalari kechiktirilayotgani aniqlangan. Geotrest rahbari Milenkiyga bu muammolarni hal qilish va 1 oktabrgacha Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlari uchun qishloq xo‘jalik xaritalari tuzish topshirig‘i berilgan[16, 59-60-varaqlar].

1934 yilda nashr etilgan “SSSRning ikkinchi besh yillik boshidagi sanoati” jug‘rofiy atlasini 64 betdan iborat bo‘lib, unda inqilobgacha va sovet hokimiyati yillarida qurilgan korxonalar, fabrika va zavodlarning joylashuvi ko‘rsatilgan. Atlas SSSRning sanoatlashtirish sohasidagi yutuqlarini aniq namoyish etgan[1, 59-60-varaqlar].

1935 yil O‘zbekiston SSR Fanlar Qo‘mitasi tizimiga kartografiya, geologiya va mineralogik resurslarni tadqiq qilish, gidrogeologiya va muhandislik geologiyasi, energetika, o‘simlik dunyosi, agromelioratsiya, Toshkent geliotexnika laboratoriyasi, Toshkent hayvonot bog‘i, Tabiatni muhofaza qilish qo‘mitasi, Toshkent astronomiya observatoriyasi, Qashqadaryodagi Kitob kenglik stansiyasi, Samarqand seysmik stansiyalari birlashtirilgan[4, – C. 40]. Bu keyinchalik kompleks xaritalarni tuzishda va atlaslarni axborotlar bilan boyitishda katta yordam bergan.

XX asrning 30-yillarida O‘zbekiston iqtisodiyotiga bag‘ishlangan xaritalar, xususan bog‘dorchilik, uzumchilik va boshqa qishloq xo‘jalik sohalariga bag‘ishlangan xaritalar ham ishlab chiqarila boshlandi. Xususan, 1936 yil «Qishloq xo‘jaligi ensiklopediyasi»da O‘rta Osiyo iqtisodiy geografiyasiga bag‘ishlangan birinchi xarita nashr etilgan. Unda paxtachilik, g‘allachilik, chorvachilik va qorako‘lchilik maydonlari belgilangan[5, – 26 s.].

Maxsus qishloq xo‘jaligi atlasini yaratish g‘oyasi shu yillarda paydo bo‘lgan. 1936 yil “Sotsialistik fan va texnika” jurnalida (№1. 36 bet) I.F.Makarov va I.V.Chekan “O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi ekinlarining joylashuvi xaritalari” maqolasida quyidagi fikrni keltirganlar: “Bizning sotsialistik iqtisodiyotimiz yangi o‘simliklarni moslashtiradi, qayta quradi va joriy etadi. Rejalashtirishning hududiy taqsimotini qanday amalga

oshirilishini, uning xalq xo‘jaligi ehtiyojlarini qanchalik qondirishini va tabiat kuchlaridan qanchalik maqsadga muvofiq foydalanilishini bilish va ko‘rish juda foydalidir. Ushbu vazifalarga mamlakat milliy iqtisodiy va tabiiy bilimlarining barcha zarur elementlarini o‘z ichiga olgan qishloq xo‘jaligi atlasida katta yordam berishi mumkin” [6, – C. 43].

Ittifoqdosh respublikalar orasida hududlarning aniq tasvirlanishi muhim sanalgan. Shu jihatdan, 1938 yil 30 dekabrda SSSR Oliy Soveti Prezidiumining “O‘zbekiston SSRning Qorako‘l rayoni bilan Turkmaniston SSRning Denov, Forob va Sayyod rayonlari o‘rtasida chegarani belgilash to‘g‘risida” farmoniga ko‘ra O‘zbekiston SSRning Qorako‘l tumani Turkmaniston SSR bilan tutashgan “Ko‘kcha” qudug‘idan 5 km narida tugashi belgilangan[10, – B. 25].

1939–1940 yillarda nashr etilgan ittifoqdosh respublikalar qishloq xo‘jalik xaritalari orasida eng sarmazmuni Turkmaniston va O‘zbekiston SSR xaritalari bo‘lib, ularda qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishining mavjud ixtisoslashuvi samarali namoyish etilgan. O‘zbekiston SSR xaritasida paxta etishtirish zonasida g‘o‘zaning Misr va mahalliy navlarini ekish ko‘rsatilgan. Sovхозlar va ularning ixtisoslashuvi piktogramma bilan ko‘rsatilgan[6, – B. 94].

O‘zbekistonda obzor xaritalardan tashqari qishloq xo‘jaligiga ixtisoslashgan Farg‘ona, Zarafshon, Toshkent, Qashqadaryo va Surxondaryo kabi vohalarining maxsus xaritalari ham yaratilgan. Bu xaritalardan er tuzish va qishloq xo‘jaligini rejalashtirishda keng foydalanilgan. 1936 yil Tojik-Pomir ekspeditsiyasining Kartografiya byurosi O‘zbekistonning orografiyasi, relyefi, gidroografiyasi va ma‘muriy birliklari tasvirlangan o‘rta masshtabli birinchi umumiy xaritasini nashr etgan[2, – B. 94].

Tabiiy shart-sharoitlar va resurslarni, iqtisodiyotni va aholini o‘rganish bo‘yicha ko‘p qirrali kartografik va geografik tadbirlarni umumlashtiruvchi kompleks xaritalashning rivojlanishiga, ayniqsa geografiyaga ilmiy va amaliy ahamiyat berildi. “Dunyoning Katta Sovet atlasida” (BSAM) (1937) xuddi Sovet hokimiyatining dastlabki

yigirma yilidagi ichki kartografiyasining rivojlanishini sarhisob qilgandek juda chuqur iz qoldirdi[8, – C. 256].

Atlas uch jildda, jumladan dunyo va mamlakatning tabiati, iqtisodiyoti, aholisi va siyosiy tuzilishi haqida to‘liq ma’lumotni o‘z ichiga olgan keng qamrovli ish sifatida yaratilgan. Atlasni yaratish uchun mamlakatning geografik va kartografik kuchlarini birlashtirgan tadqiqot instituti tashkil etildi. 1937 yilda nashr etilgan birinchi jildda dunyoning tabiiy, iqtisodiy va siyosiy geografiyasiga oid xaritalar, shuningdek SSSR hududidagi xaritalar turkumi (jami – 146 bet, 216 xarita) bo‘lgan. 1940 yilda nashr etilgan ikkinchi jild respublikalar va hududlarning xaritalari, Fuqarolar urushi xaritalari bilan (jami – 143 bet, 216 xarita). Uchinchi jild (qit’alar va xorijiy mamlakatlarning bir qator tematik xaritalari)ning nashr etilishiga Ikkinchi jahon urushi xalal berdi.

“Dunyoning Katta Sovet Atlasi” SSSRda XX asr boshidagi topografik bilimlar darajasini aks ettiradi, aksariyati birinchi marta qilingan tabiiy xaritalarning to‘liq seriyasini o‘z ichiga oladi va uzoq muddatli statistikani umumlashtiruvchi iqtisodiy xaritalar, shuningdek, siyosiy yo‘nalishning mutlaqo yangi xaritalari (mustamlaka qaramligi, bozorlar, mamlakatlarning iqtisodiy qaramligi va boshqalar)ni o‘zida aks etadi. BSAM da ishlatiladigan hodisalarning o‘zaro bog‘liqligi va dinamikasini aks ettirgan kartografik metodlar klassikaga aylandi. 1937 yilda Parijda bo‘lib o‘tgan Butunjahon ko‘rgazmasida atlasni yaratuvchilar jamoasi eng oliy mukofot (“Grand Pris”) ga sazovor bo‘lishgan[9, – C. 44-45].

Atlasda O‘zbekiston va uning alohida vohalarining iqtisodiy xaritalarida yaylovlar, sug‘oriladigan va bahorikor erlar, shuningdek, kanop, paxta va tamaki etishtiriladigan hududlar tasvirlangan. Qishloq xo‘jalik ekinlarining hududiy joylanishi hamda chorvachilikning tarqalishi maxsus belgilar bilan ko‘rsatilgan, ixtisoslashuviga muvofiq sovxozlar ham maxsus shartli belgilarda ko‘rsatilgan [18, – B. 13].

XX asr davomida o‘quv kartografiyasining rivojlanishi juda tizimli ravishda o‘tdi. Shu o‘rinda “Pravda” gazetasining 1937 yil 10 sentabr sonidagi “Geografiyani a’lo darajada o‘rganaylik” sarlavhali bosh maqolasini eslab o‘tish o‘rinli. Bu maqolada geografiya fanini o‘qitishning bir qancha masalalari bilan bir qatorda, bu fanni va sayohatlar tarixini o‘rganishga doir muhim yo‘l-yo‘riqlar berilgan edi. Unda quyidagi satrlar keltirilgan: “Geografiya shu qadar zerikarli qilib o‘qitiladiki, uning Vatanimiz hayoti va tarixidai ajratib qo‘yilgani quyidagi misoldan yaqqol ko‘rinib turibdi. O‘quvchilarning turli sayohatlar bilan hamda mashhur tabiatshunoslarning hayoti bilan nihoyatda qiziqishlari hammaga ma’lum. Ammo ular rus sayyohlari to‘g‘risida hech narsa o‘qimayotirlar. Geografiya o‘qituvchilari ularga o‘z vatandosh sayyohlari to‘g‘risida bir og‘iz ham gapirmaydi. Natijada o‘quvchilarni sovet vatanparvarligi ruhida tarbiyalashning juda qimmatli vositasi foydalanilmayotir. Axir, o‘quvchilar Mikluxo-Maklay, Prjevalskiy, Kozlov va boshqa mashhur rus geograflari hamda sayyohlarining familiyalarini eshitganda hayratda qolishadi[17, – B. 6]. Talablarga binoan 1937 yildan boshlab SSSRda maktab o‘quv atlaslari ishlab chiqarila boshlandi. Ushbu barqaror qo‘llanmalar XIX–XX asr boshlariga tegishli nashrlarning o‘rnini bosdi[9, – C. 57].

1938 yilda professor N.L. Korjenevskiy tahririda O‘zbekiston SSR hududining tabiiy xaritasi bosilib chiqdi. Bu xaritaning Tojik-Pomir ekspeditsiyasi tuzgan xaritadan farqi unda geografik obyektlar ancha saralab, umumlashtirib berilgan[2, – B. 95]. Bu xarita o‘quv xaritasi bo‘lib, yangilangan tahrirda hozirgi paytgacha foydalanib kelinadi.

Xulosa va tavsiyalar

Xulosa sifatida shuni aytishimiz mumkinki, XX asr boshlaridan O‘zbekiston hududi, uning muhim geografik xususiyatlari ko‘p xarita va atlaslarda aks etdi, xaritaga olish ishlari sezilarli rivoj topdi. Lekin bu rivojlanish bir yoqlama bo‘lib, sovetcha

manfaatlarga bo'ysungan. Xalq xo'jaligining tiklanishi hamda rivoj topishi, keng miqyosdagi yangi hududlarni o'zlashtirish va sug'orish maxsus xaritalarini yaratilishini toqazo etardi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati.

1. Баранский Н., Преображенский А. Экономическая картография. – М.: Гос. изд-во географ. лит., 1962. – 282 с.
2. Гальков Ч.В., Раҳимбеков Р.У., Югай Р.Л. Ўзбекистон карталари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975. – 103 б.
3. Гараевская Л.С. Картография. – М.: Недра, 1971. – 360 с.
4. Мамедова Л.С. К истории создания академии наук УзССР // ОНУ. – Ташкент, 1968. – №11.
5. Мирзалиев Т. Основы формирования и развития социально-экономического картографирования в Узбекистане: Дис... докт. геог. наук. – Ташкент: ТашГУ, 1996. – 26 с.
6. Мирзалиев Т.М., Мухитдинов Ш.М., Базарбаев А. Атласное картографирование в Узбекской ССР. – Ташкент: «Фан», 1990.
7. Салищев К.А. Картоведение. – М.: Изд-во Московского университета, 1976. – 437 с.
8. Салищев К.А. Картография. – М., 2-е изд., 1971. – 248 с.
9. Сваткова Т.Г. Атласная картография. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 203 с.
10. Ўзбекистон ССР қонунлари ва ЎзССР Олий Совети Президиуми фармонлари тўплами (1938–1973). – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1973.
11. Ўзбекистон тарихи (1917–1991 йиллар). К.2. Ўзбекистон 1939–1991 йилларда / Маъсул муҳаррирлар: Р.Абдуллаев, М.Раҳимов, Қ.Ражабов. – Тошкент: «O'zbekiston» НМИУ, 2019.
12. ЎзМА Р-10-фонд, 1-рўйхат, 95-иш, 36-варақ.

13. ЎзМА Р-17-фонд, 1-рўйхат, 535-иш, 78-варақ.
14. ЎзМА Р-837-фонд, 11-рўйхат, 33-иш, 23-варақ.
15. ЎзМА Р-9-фонд, 1-рўйхат, 1205-иш, 29-варақ.
16. ЎзМА Р-9-фонд, 1-рўйхат, 2344-иш, 59-60-варақлар.
17. Ҳасанов Ҳ. Сайёҳ олимлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1981. – 264 б.
18. Эгамбердиев А., Увраимов С. Атласлар – картографик энциклопедиялар. – Тошкент: «Картография» ИИЧДК, 2017. – 75 б.

Аннотация. В статье представлены сведения о территории Узбекистана и ее важных географических особенностях, отраженных на картах и атласах. В частности, освещена история использования современных технологий в организации картографической деятельности в Узбекистане и практическая работа узбекских картографов, покрытие территории Узбекистана атласами, услуги национальной интеллигенции в этом направлении.

Abstract. The article provides information about the territory of Uzbekistan and its important geographical features reflected in maps and atlases. In particular, the history of the use of modern technologies in the organization of cartographic activity in Uzbekistan and the practical work done by Uzbek cartographers, the coverage of the territory of Uzbekistan in atlases, and the services of national intellectuals in this direction are covered.